MEMENTO

Szentkirályi Zsigmond születésének 200. évfordulója alkalmából

Szentkirályi Zsigmondra születésének 200. évfordulójáról ez év május 29-én Kolozsváron három szervezet, a Romániai Magyar Közgazdász Társaság, az Erdélyi Múzeum Egyesület és az Erdélyi Műszaki Társaság közös rendezvényen emlékezett meg.

Szentkirályi, aki 1804. május 14-én látott napvilágot Kolozsváron, a XIX. század tudósa, az erdélyi bányászat, a magyar bányászati szakírás kiemelkedő alakja, kiváló bányajogász és közgazdász, a magyar nyelvű bányászati szakírás úttörője, Kolozsvár első kiegyezés utáni polgármestere volt. A XIX. század erdélyi tudósaira jellemző enciklopédikusságával Pethe Ferenc, Brassai Sámuel, Berde Áron és mások mellett beírta nevét Erdély tudománytörténetébe. Az a történelmi viszontagságos eseménysorozat, amelyen az erdélyi magyarság a századok folyamán keresztülment, arra késztette nagy személyiségeinket, hogy a közművelődést, a gazdaságot és a technológiai lemaradásból való kilábalást tekintsék az erdélyi magyarság prioritást élvező kérdéseinek. Szentkirályit is ez a gondolkodásmód jellemezte. Így érte a közgazdaságtudományt az a kedvező helyzet, hogy a gazdasági kultúra és gazdasági gondolkodás túlterjedt a kimondottan gazdaságtudományi kereteken, és az erdélyi magyarság sorskérdéseit vállaló nagyjaink a szakmájuk területén szerzett érdemeik mellett hozzájárultak az alakuló fiatal közgazdaságtudomány gazdagításához.

Művei a tudományos életben nagy figyelemnek és elismerésnek örvendtek, amelyek közül a legnagyobb értékű az, hogy a Magyar Tudományos Akadémia 1845. november 22-i ülésén az Akadémia levelező tagjává választotta.

Legfontosabb művét, *Az erdélyi bányászat ismertetése* címűt, mellyel a reformkorszak idejében alkotó részese lett a magyarországi, de főként az erdélyi szellemi életnek, valamikor 1838-ban kezdte el írni, és 1839 végén fejezte be, hogy 1841-ben jelenjen meg Kolozsváron. Bár két kö-

Ars longa, vita brevis

(Interjú Csetri Elek történész-akadémikus születésének 80. évfordulója alkalmából)

AZ INTERJÚT KÉSZÍTETTE: SOMAI JÓZSEF

Somai József (S. J.): *Kedves Csetri Elek professzor úr, nagyon örvendek, hogy elfogadtad a felkérést a lapunk számára megtisztelő interjú elkészítésére. Próbáljunk meg tehát ebből az alkalomból néhány, az életedhez kötődő jelentősebb eseményt, állomást, valamint a gazdag munkásságodat számba venni. Az első szokványos kérdés: hogyan lettél történész?*

Csetri Elek (Cs. E.): A pályaválasztás körül a következő dologból kell kiindulni: amikor 1943-ban érettségiztem, akkor két út állt előttem...

S. J.: *Hol érettségiztél?*

Cs. E.: Kolozsváron a Református Kollégiumban, és akkor kellett végül is dönteni, hogy milyen pályát, élethivatást választok. Lévén, hogy a nővérem már negyedéves orvostanhallgató volt, és én egész életem során végső fokon arra törekedtem, hogy az embereken segítsek és a saját népemet szolgáljam, arra gondoltam: magam is az orvosi pályára lépek. Ezért megpályáztam a honvédorvosi ösztöndíjat, amit el is nyertem. Jelentős összeg volt, havi 300 pengő.

Így kellett volna megkezdenem az egyetemi éveket, de közben nagyon sokat gondolkodtam a nyár folyamán, hogy vajon helyes volt-e ez a választás. Tulajdonképpen egész ifjúságomban bölcsészeti tárgyakkal foglalkoztam, a Református Kollégiumban a pályázatokon mindig történelmi és irodalmi tárgyú dolgozatokat készítettem és nyertem meg éveken keresztül, és ezekkel sikereim is voltak. Végül, hosszú gondolkodás után, mikor beiratkozásra került a dolog, akkor úgy döntöttem, hogy mivel eddig is humán tárgyakkal foglalkoztam, hivatásom az, hogy ezen a téren szakosodjak. Így a bölcsészeti fakultásra iratkoztam be. Eldöntöttem, hogy történész leszek. A bölcsészeti kar tárgyai közül kettő volt, ami részemre számításba jött: a történelem és az irodalom.

Visszatekintve az életemre, úgy gondolom, hogy végső fokon a választás jó döntés volt. Igaz, hogy a historikus mesterség nem volt egy pénzes pálya, és biztosan gazdagabb lettem volna orvosként, és lehet, többet is segítettem volna az embereken, de a választott pályát szerettem, ezt lélekkel, odaadással csináltam, mindent elkövettem azért, hogy ezen a területen valamelyes eredményeket érjek el.

S. J.: *Hát ez sokkal több, mint „valamelyes". Éppen ezért most térjünk a szakmára. Az a kutatási terület, amit vállaltál és az a gazdag publikációs tevékenység (kötetek, tanulmányok, forráskiadások, előszavak, szakcikkek, interjúk), amely elvezetett a Magyar Tudományos Akadémia külhoni tagsági minőséghez, gazdag gazdaságtörténeti munkásságot is magában foglal. Minek köszönhető, hogy a történelemtudomány keretében gazdaságtörténettel is foglalkoztál?*

Cs. E.: Ami a szakmát illeti, nem volt zökkenőmentes és törésmentes

tetre tervezett munkájának végül is csak az első kötete látott napvilágot, így is neki sikerült először az erdélyi bányászatot nemzetgazdasági szempontból bemutatni. Közgazdasági gondolkodására gróf Széchenyi István nagy művei (a *Hitel,* a *Világ* és a *Stadium*) is jelentős hatással voltak melyek következményeképpen ezeket az eszméket, a bányászatra alkalmazva, a föld szabaddá tételét javasolja, valamint a bányaipar örökváltság útján való kiszabadítását a földesúri függés alól.

Az erdélyi bányászat újjászervezése mellett Szentkirályi Zsigmond az 1850-es és 60-as években komoly szerepet játszott az országos bányatörvények és -rendeletek megalkotásában is. Három éven át szerkeszti az erdélyi bányászkalendáriumot, amely alapos tudományos tartalommal rendelkezett, statisztikai adatokkal mutatta be az akkori erdélyi érctermelést, a bányászatra vonatkozó szabályozást, ismertette a legújabb találmányokat és a legfrissebb nemzetközi és hazai szakirodalmat.

Az erdélyi bányászatnak kora legjobb ismerője, mert élete során dolgozott Zalatnán, Moldovabányán, Körösbányán, Oravicabányán, és kitűnő elméleti szakemberként közvetlen kapcsolata volt a bányászat valóságával is.

Szentkirályi Zsigmond nyugdíjas életét 1865-től Kolozsváron töltötte, s mint kora megbecsült szakemberét a kolozsváriak felelős munkával bízták meg: 1867-ben a város vezetésében először városi képviselővé, nemsokára polgármesterévé választja, igaz, nem sokáig, mert betegsége és a pártpolitikai harcok miatt még az év lejárta előtt lemond tisztségéről.

Élete 66. évében, 1870. április 16-án hunyt el hosszas betegség után. Temetésére a Házsongárdi temetőben került sor, ahol ma is megtalálható síremléke.

Ha nem is volt kimondottan közgazdász, mi mégis elismerően tekintünk vissza a sokoldalú tudósra, mert munkássága kimutatható nyomot hagyott az erdélyi gazdasági gondolkodás kialakulásán. Éppen ezért kapott helyet az életével és a gazdaságtudományok területén szerzett érdemeivel foglalkozó alapos tanulmány a társaságunk gondozásában megjelenő *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából* című könyv második kötetében.

Somai József

ez a pálya. Tudjuk, hogy minden rendszer igyekszik a történelemtudományt a saját szolgálatába állítani, ez pedig kétszeresen érvényes a szocialista rendszerre, a pártállam korára, az elvárások nyilvánvalóan hangsúlyosabbak voltak a történésszel szemben, mint más szakmák művelői iránt.

Magam nem kezdtem el dolgozni azonnal a tudomány területén, hanem másfél évig középiskolai tanár voltam, egy évet Nagybányán és egy fél évet Marosvásárhelyen, Nagybányán az állami gimnáziumban – magyar nyelvű gimnázium volt –, Marosvásárhelyen pedig az akkor még Református Kollégiumban. Akkoriban még a kultúrautonómiára jellemző elv érvényesült, voltak külön magyar tanfelügyelőségek, s engem a magyar tanfelügyelőség nevezett ki, mégpedig a kolozsvári (ezen kívül volt még egy másik magyar tanfelügyelőség Brassóban).

Miután 1947 őszén leállamvizsgáztam, kihelyeztek Nagybányára. Ez azért lényeges, mert diákkoromtól tudományos pályára készültem, de természetesen nem zárkóztam el attól, hogy középiskolában is dolgozzam, ezért minden további nélkül elvállaltam a nagybányai tanárságot, ahol történelmet és magyar irodalmat tanítottam.

Közben az államvizsga letétele után beiratkoztam a doktori képzésre, ami abban az időben két esztendő volt, és ehhez kellett szabni a nagybányai munkát, illetve itt meg kellett kezdeni a kutatást. Akkoriban már folyamatban volt az egyetemi kinevezésem, ami bizonyos akadályok miatt roppant nehezen oldódott meg. Lévén, hogy a szovjet fogságban voltam, nem viszonyultam megfelelőképpen a rendszerhez, nem olyan nyilatkozatokat tettem, amelyek kedvezőek lettek volna az akkori és egyre inkább vezető szerepre szert tevő kommunista párt számára, ez a kinevezés nehezen ment. Ami érdekes, hogy az akadályokat éppen a diákszövetség támasztotta, amely ismerte az elképzelésemet, felfogásomat, gondolataimat, s tulajdonképpen ez volt az oka annak, hogy a kinevezés még másfél évig elhúzódott, és csak 1949 februárjában neveztek ki az egyetemre tanársegédnek. A késedelem másik oka pedig az volt, hogy a professzorom, Bíró Vencel, aki engem ajánlott, piarista szerzetes volt, a rendtartomány főnöke, és az ő szava már nem számított eleget. A következő esztendőben, 1948-ban őt nyugdíjba helyezték, és megszűnt az egyetemi státusa, az én doktorátusom ügyét pedig Jakó Zsigmond vállalta át, így nála doktoráltam 1949-ben.

Lévén, hogy Nagybányán dolgoztam, doktori tézisnek olyan témát kellett választanom, ami kötődött a helyi viszonyokhoz. Így választottam disszertációs témának az „1848–49 Nagybányán” tárgykört, tehát a forradalom és szabadságharc időszakát. A helyi városi levéltárban kutattam, és párhuzamosan tanítottam. Végül két év alatt sikerült a dolgozatot befejeznem, és 1949 nyarán doktoráltam. Ez volt a tudományos indulásom.

Amikor az egyetemre kineveztek, a helyzet politikai szempontból is válságosra fordult. A kommunista párt teljesen átvette a vezetést. Annak ellenére, hogy én a középkori tanszékre kaptam kinevezést, rövid időn belül az az igény merült fel, hogy mivel a szakon az új és legújabb kor területén olyan emberek oktattak (név szerint, mint Balogh Edgár és Bá-

nyai László), akiknek nem volt elég idejük az egyetemi előadásokkal foglalkozni, mert politikusok voltak, olyan embert kerestek, aki adott esetben helyettesíteni tudja őket. Ilyen körülmények között az újkorhoz és jelenkorhoz helyeztek át, kurzusokat kellett írnom és tartanom, és ez a feladat egy két éve végzett fiatalembernek nem kis nehézséget okozott. Éppen ezért a téma és a történelmi kor megválasztásában is változás következett be. Államvizsga-dolgozatom az *Erdély és a román vajdaságok XVI. századi kereskedelmi kapcsolatai* címet viselte, melyben párhuzamosan jelentkezett a politika- és a gazdaságtörténet. Mind a kettő közel állott az érdeklődési körömhöz.

Ami a kifejlődést illeti, tekintettel arra, hogy mindenképpen olyan témát szerettem volna magamnak választani, ami kutatást igényel, a tanszékbeli munkatársakkal való beszélgetés során kialakult az a gondolat, hogy ifj. Wesselényi Miklóssal foglalkozzam, aki az erdélyi reformkor vezéralakja volt. A levéltári anyag döntő része Kolozsváron volt megtalálható az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában. Valójában itt kezdtem el a kutatást a Wesselényi-témában, s ez hosszú évekig tartott. Lakásomhoz nagyon közel volt a Farkas utcai levéltár, akkor még az Erdélyi Múzeum-Egyesület kezelésében. Ebben az időszakban rengeteget kutattam, főleg nyaranta, de iskolai év közben is, amikor az időm engedte, 10 éven keresztül. Egy fél íróasztalnyi anyag gyűlt össze a kérdéssel kapcsolatban, de itt is törés következett be. Egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a Wesselényi-életrajz egy olyan személyiségé, akinek pályájában a döntő momentum a politikai tevékenysége volt, az akkori Romániában nem írható meg.

Ugyanakkor egy magyarországi kutató elhatározta, hogy ő írja meg a Wesselényi-témát, velem viszont nem közölte szándékát. Akkor jöttem rá, hogy mivel már létrejött a Román Akadémia kolozsvári fiókja, megszüntették az Erdélyi Múzeumot és levéltárát pedig államosították, sőt a levéltár vezetősége is változott, a Wesselényi anyagot elkezdték fotózni, és mikrofilmen az anyag javarésze átvándorolt Magyarországra, annál is inkább, mivel magyarországi történészkollégám az akkori egyik vezető román kollégával épített ki kapcsolatot. Akkor derült ki, hogy az illető az egész Wesselényi-monográfiát megírni készül. Mivel a Wesselényi-monográfia Magyarországon megjelenhetett, a romániai viszonyok, a pártállam, a román történelemtudomány véleménye által már nem volt korlátozva, én minden további nélkül belenyugodtam az adott helyzetbe. Így aztán megszületett Magyarországon a monográfia, amelyet Trocsányi Zsolt írt meg *Wesselényi Miklós* címen 1965-ben, valamint egy népszerűsítő formában is *Wesselényi és világa* (1970) címen.

Tehát az egész kérdésnek a megírása, a Wesselényi-monográfia elkészítése kicsúszott a kezemből. Akkor teljesen átálltam Wesselényi Miklós gazdasága modernizálásában játszott szerepének vizsgálatára, s az ezzel kapcsolatos elméleti-gyakorlati kérdések elemzésére. Így aztán a kutatás lényegében ezen a vonalon folyt tovább 1959-ig és fejeződött be legalábbis a kutatási része. De akkor már a politikai helyzet súlyosbodott: egyesítették a két egyetemet, s odáig jutottunk, hogy a Wesselényi-kérdés gazdasági oldalával sem volt szabad foglalkozni. Akkor már Romániában Wesselényi személyiségét olyan sötét megvilágításba helyezték, hogy egy tudományos szesszió alkalmával, ahol ebből a témából egy részletet bemutattam (illetve a Wesselényi jószágigazgatójának, Kelemen Benjáminnak a szucsági jobbágyfelszabadítását tárgyaltam), élesen kitámadtak többen is, hogy miként lehet foglalkozni Wesselényivel, aki reakciós volt és a románság ellensége. Ilyenformán a Wesselényi-kérdés vizsgálatának még a gazdasági oldala is kérdésessé vált.

S. J.: *Persona non grata szerep juthatott volna neked, hogyha tovább mész azon az úton, amelyen elindultál.*

Cs. E.: Igen. Csakhogy úgy határoztam, hogy tovább folytatom az anyaggyűjtést. Tudtam, hogy ebből csak születik egy monográfia, melyben a gazdasági vonatkozásokat tárgyalhatom. Ugyanakkor távlatilag más témát is kellett választani, ami hasonlóképpen nagy jelentőségű. Amikor ezen gondolkoztam, akkor döntöttem úgy, hogy egy más személyiséggel foglalkozom, akit a világtudományosság, a magyar tudományosság és a román tudományosság egyaránt elismer. Így jutottam el a Kőrösi Csoma Sándor tematikához, illetve honfitársunk erdélyi életszakaszának a kérdéséhez. Ebből született aztán a *Kőrösi Csoma Sándor indulása* c. könyv, ill. egy kismonográfia *Kőrösi Csoma Sándor* címen. Az első 1979-ben, a második 1984-ben jelent meg, ugyanakkor a témakörökből számos kisebb-nagyobb tanulmányom látott napvilágot, úgyhogy ebben az időben ez töltötte ki a tudományos tevékenységem dandárját.

S. J.: *Ez inkább a tudománytörténet területéhez áll közelebb.*

Cs. E.: Úgy van, de bizonyos pontosítás szükséges. Magam nem egyértelműen gazdaságtörténettel foglalkoztam. A romániai magyar történészek számára akkoriban főleg két munkaterület kínálkozott. A gazdaságtörténeten kívül a Magyarországon is igen szívesen kultivált művelődéstörténet nálunk is divatossá vált. A Kriterion Könyvkiadó is ezt szorgalmazta. Keretei között indult meg a rangossá vált „fehér sorozat". A sorozat második darabját magam állítottam össze 1968-ban Wass Pál: *Fegyver alatt*, egy másik kötetet pedig 1979-ben Teleki Sándor: *Emlékezzünk régiekről* címmel. A tanulmányozott korszak tekintetében Erdély 17–19. századi történetét

kutattam, de saját diszciplínám keretébe több ágazat belefért. A gazdaságtörténet, politikatörténet, művelődéstörténet egyaránt érdekelt, szintúgy a történeti statisztika és történeti demográfia, hiszen azok összefüggésében lehet egy korszakról teljesebb képet alkotni. Számomra alapkérdés volt, hogy munkám kutatáson alapuljon. Ugyanakkor az a gondolat vezetett, hogy nem szabad a forráskutatás szintjén megállni, hanem a kutatást mindig össze kell kapcsolni a feldolgozással, a szintézissel, monográfia készítésével.

A felvázolt alapelvekkel összhangban történt az a vállalkozás, amelybe Imreh István kollégámmal belefogtunk. N. N. Constantinescu bukaresti gazdaságtörténész professzor a Román Akadémia megbízásából az ország gazdaságtörténete megírását vállalta magára. A munkálatokba bennünket is bevont, mivel akkoriban mindketten a kolozsvári Történeti Intézet munkatársai voltunk. Ránk az a feladat várt, hogy Erdély mezőgazdaságának 1711–1848 közötti szakaszát írjuk meg. A témán évekig dolgoztunk, Imreh kollégám a parasztgazdaságok fejlődését követte, magam az allódiumok történetét. Főleg a volt múzeumi levéltárban levő UetC[1] fondot használtuk, de természetesen sok egyebet a kiadott forráson kívül. A munkát el is készítettük, magyar nyelvű kézirata és román változata ma is megvan, de sajnos az országos vállalkozás valahol elakadt, így munkánk sem látott napvilágot, részleteket viszont publikáltunk belőle. Hallomásból tudom, hogy jóval később a bukaresti professzor megjelentetett egy előbb említett témájú kötetet.

S. J.: *Megvan a saját anyagotok kéziratban most is? Nincs esélye annak, hogy megjelenjen?*

Cs. E.: Igen, megvan, de akkor nem jelenhetett meg. Az az igazság, hogy 1989-ig nem vettük elő, amennyiben a román történetírás egyre „elvszerűbbé" vált, egyre pártközpontúbbá, egyre „nemzetibbé", és voltak olyan kérdések, hiába volt gazdaságtörténeti téma, amelyek nem voltak elfogadhatók a román történetírás számára. Éppen ezért nem tudtuk kéziratunkat hasznosítani, nem adtuk ki, de a kéziratot őrizzük mai napig. Ezen évekig dolgoztunk, a magyar változatot én fordítottam románra, de stilizáltattuk egy kollégánkkal, Belu Sabinnal, aki ezt nagyon szívesen vállalta.

S. J.: *Beszéltél a Wesselényi-monográfiáról, ami tulajdonképpen egy magyarországi szerzőtől jelenhetett meg, de emellett nagyon sok megjelent anyagod van neked is Wesselényivel kapcsolatban.*

Cs. E.: Végül is az az elv valamiképpen bekerült a tanszék tudatába, hogy a Wesselényi-kérdés gazdasági összefüggései helyet kaphatnak a romániai magyar történetírásban, és így aztán néhány ezzel kapcsolatos tanulmány megjelent még a pártállam korában. Az első a *Gépek és korszerű mezőgazdasági eszközök bevezetése a Wesselényi uradalomban* (1956) volt, amelyből kiderül többek között, hogy Wesselényi az elsők között alkalmazta a modernebb művelési eszközöket (köztük „csíplőgépelyt"), illetve hogy miként modernizálta egész gazdaságát. Munkájában a külföldi szerzők agrárirodalmának tanulmányozása és Kelemen Benjámin – ez a kitűnő jószágigazgató – segítette. Megjelent az a tanulmány is, amelynek tárgya, hogy Wesselényi javaslatot tett már 1848 előtt a magyar parasztság történetének a megíratására. Ebben európai példák alapján akarta Wesselényi a közvélemény, elsősorban a nemesség előtt nyilvánvalóvá tenni, hogy nálunk is elkerülhetetlen a jobbágyfelszabadítás.

Gazdaságtörténeti kutatásaim közben találkoztam Fridvaldszky János személyiségével, aki jezsuita szerzetes létére őszinte népbarát volt, jelentős természettudományi és agrárirodalmi tevékenységet fejtett ki, és XVIII. századi művelődésünk rangos alakjává vált.

A Fridvaldszky-kérdés kapcsán jelzem, hogy több jelentős közlemény látott napvilágot, az egyik egy nagyon fontos forrásnak a közlése. Engel Károllyal közösen megjelentettük Fridvaldszky János alapvető munkáját, az Erdélyi Gazdasági Egyesület 1769-ben meghirdetett pályázatára megírt részletes latin nyelvű tanulmányát, a *Disszertátió*t és annak román nyelvű fordítását, amely az erdélyi szántóföldeknek a műveléséről és dúsításáról szól. Ez a munka román bevezetővel jelent meg 1970-ben. Szó van arról, hogy esetleg magyar fordításban is napvilágot lásson, indok: ezt tekintjük az erdélyi magyar agrárirodalom első tudományos termékének. Ezzel kapcsolatban számos más tanulmányt is megjelentettem románul és magyarul, amelyekben pontosan arról van szó, hogyan sugároztak ki a nyugati-európai agrártudományi eredmények Erdélyre, és hogyan próbálták ezeket itt alkalmazni. Tehát végső fokon az angol és a németalföldi agrártudomány behatolásáról szól, amely akkor lényeges kérdés volt, mert abban a természettudományos eredmények kezdtek érvényesülni Európában. Magában a mezőgazdaságban, s természetesen ezzel párhuzamosan az agrártudományban, amely akkor volt megszületőben Magyarországon és Erdélyben is. A kérdésről nemcsak több magyar és román anyag jelent meg, hanem francia változat is, mégpedig Nápolyban, egy gazdaságtörténeti folyóiratban. Lévén, hogy Fridvaldszkyval több munkában foglalkoztam, és összefoglaló gyűjteményes kötetben is jelentettem meg tanulmányt, végül is a kérdésből egy kis monográfia született, amit a család egyik leszármazottjá-

[1] Urbaria et conscriptiones

val, id. Fridvaldszky Jánossal közösen készítettünk és adtunk ki 2003-ban. Címe *A köz hasznára – az ég kegyelmével. Fridvadlszky János, a jezsuita tudós és feltaláló. 1730–1784*, melyben ezt a kiváló természettudóst mutattuk be, mégpedig egyrészt az embert, a jezsuitát, a hangsúlyt természetesen a tudósra helyezve. Végső fokon a könyv összegzése mindannak, amit e kérdéssel kapcsolatban eddig megtudtunk. Az említett Frivaldszky János, a társszerző maga is nagyon sokat kutatott, újabb adatokat hozott felszínre. Kiegészítette a családi vonatkozásokat, a jezsuita renddel kapcsolatos dolgokat is, és így született meg végül ez a monográfia.

A már említett N. N. Constantinescu-féle vállalkozás kapcsán egyre jobban szembe találtuk magunkat azzal a kérdéssel, hogy az egész magyar gazdasági gondolkodás tárgyköréhez hozzá kell nyúlnunk. Ez az ügy végül is az én feladatommá vált. A témára már akkoriban elkezdtem gyűjteni az anyagot, de ennek a publikálására sokkal később kerülhetett sor. Volt viszont a témának egy olyan vonzata, ami kutatás közben került felszínre. Mégpedig az, hogy az egész régi erdélyi magyar gazdasági gondolkodásnak egyik központi kérdése a méhészeti foglalatosság volt. Lévén, hogy az 1980-as években már megszűnőben volt az ún. „fehér sorozat" (amelyben memoárok, naplók jelentek meg magyar szerzőktől), megfogant az a gondolat a kiadó vezetőiben, hogy sorozatban foglalkozzunk valamilyen kevésbé kényes gazdasági kérdéssel. Akkor kaptam azt a javaslatot a Kriterion Könyvkiadótól, hogy gyűjtsem össze az erdélyi méhészeti forrásokat, kéziratokat, amelyek beilleszthetőek a „fehér sorozatba". Egy félezer oldalas kézirat el is készült, azonban nem sikerült megjelentetni. Akkor jutott el könyvkiadásunk arra a mélypontra, hogy egyszerűen nem lehetett már a magyar helységneveket magyarul írni. Ilyenformán tehát olyan könyveim, mint a *Nagyenyedi méhészkönyv* csak úgy jelenhetett volna meg, hogy „Aiud-i méhészkönyv". Anakronisztikus helyzet állott volna elő. Hasonló megoldásokat én nem vállalhattam, és visszaléptem. Így a könyv nem jelent meg csak sokkal később, 14 éves késéssel, 2001-ben. A közelmúltban a székelyudvarhelyi Erdélyi Gondolat Kiadó vállalta a könyv kinyomtatását, és *Erdélyi méheskert. Régi erdélyi méhészkönyvek* címen látott napvilágot. Megszületett a könyv, de óriási késéssel. Tudniillik több kéziratomhoz hasonlóan ezúttal is úgy jártam, hogy mire elkészült, a politikai viszonyok, a cenzúra szigorodása folytán nem jelenhetett már meg. Így történhetett, hogy 1989 úgy köszöntött rám, hogy öt jóformán kész kézirat feküdt íróasztalomban. Ezeknek a kéziratoknak a megjelenése aztán a következő évtizedben történt meg.

S. J.: *Beszéljünk még a gazdaságtörténetről. A gazdasági gondolkodással kapcsolatos összefoglaló kiadványod,* Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás 1800-ig (Kolozsvár, 1999), *nagyon komoly hézagpótló anyag és nagy nyeresége a gazdaságtörténetnek, de ez 1800-zal befejeződik. Mi lesz az utána következő időszakkal?*

Cs. E.: Az élet rövid, és sok a feladat, ahogy a latin mondja: *Ars longa, vita brevis.* Sok összegyűjtött anyagom van, de a folytatást nem tudom vállalni, mert magam csak 1800-ig akartam a kérdést kutatni. *Az Erdélyi méheskert*ben a közölt kéziratok egy része időben '48-ig terjed ugyan, tehát volna ebben is anyag. Azonban a magyar közgazdaságtudomány a 19. század első felében születik meg, s így itt egy szélesebb körű kutatásra volna szükség, amire nem tudok vállalkozni. Mindenesetre itt egy olyan feladat adott, ami a fiatal kutatók számára nagyon fontos és mondhatni központi kérdés lehetne.

S. J.: *Láttuk, hogy a kedvenc történelmi periódusod a 17., de főleg a 18. század, és hát ebből az ifjúság meríthet is a te írásaidból. Nem ismersz olyan történészeket, akiknek kedvencei lennének a következő évszázadok, a 19–20. század?*

Cs. E.: A jelzett időpontban éppen az RMKT gondoskodása folytán már a második kötet jelenik meg. Magam abban a periódusban dolgoztam az egyetemen, amikor a mi lehetőségeink nagyon korlátozottak voltak. Kitűnő diákok kerültek ki tanárnak középiskolába, viszont nem léphettek a tudományos pálya mezejére, így a tanítványok köre meglehetősen szűk. Azok az emberek, akik annak idején erre alkalmasok lettek volna, vagy teljesen elvesztek, vagy egyénileg olyan témákba kezdtek, amelyek leginkább helytörténeti szempontból jelentősek. Ezeknek a kollégáknak a munkássága nem lebecsülendő, de nem alakult ki velük egy szoros kapcsolat. Ilyenformán meglehetősen kevés az olyan ember, akire ezt a kérdést rá lehetne bízni. Talán a doktorandusokra.

S. J.: *A fiatalok számára tehát nyitott az út ebben a témakörben is.*

Cs. E.: Úgy van. Én csak annyit szeretnék a fentiekhez hozzátenni, hogy az egyre fokozódó politikai nyomás miatt különösen az 1980-as években az egyetemi munka nagy lelki megpróbáltatást jelentett számomra, emiatt 62 éves koromban, 1986-ban, tehát immár 18 éve nyugdíjba mentem. A végén már nemcsak magyar tanítványaim nem voltak, két évtized eltelte alatt elő sem léptettek, és docensként mentem nyugdíjba. A professzori rangot csak később, ahogy mondani szoktuk, post festa kaptam meg, amikor már tíz éve nyugdíjas voltam.

S. J.: *Nyugdíjas csak formailag vagy, mert ha jól megnézzük, a nyugdíjas időszakod szempontjából talán az a legfontosabb, hogy akkor értek meg a könyveid a kiadhatóságra.*

Cs. E.: Talán nem úgy lehetne mondani, hogy ezek akkor

értek meg, sokkal inkább úgy: a korszak olyanná változott, olyan viszonyok alakultak ki, hogy nyolc könyvem megjelentetése lehetővé vált.

S. J.: *Erre gondoltam én is.*

Cs. E.: A megjelent könyvek mellett azonban megoldatlan feladatok maradtak. Itt van például Wesselényi Miklós, a reformkor vezéralakja levelezésének kiadása. Lehetőség szerint nekem gondom van arra, hogy a feladat ne menjen feledésbe. Két esztendeje a Sapientia felkérésére készítettem is egy összefoglalást az erdélyi magyar történettudományi kutatások 12 esztendejéről (az 1990–2001 közötti időszakról), és ebben ismét felvetettem a Wesselényi-levelezés kiadását, egyelőre azonban eredmény nélkül. (Erre a feladatok rendjén még kitérünk.)

S. J.: *A hosszú évek során érdeklődési köröd súlypontjához tartozott a történelmi személyiségek vagy a tudós társadalom kiválóságainak bemutatása. Ha összeszámolom, legalább 25 személyiség szerepel az eddigi írásaidban. Külön terület volt számodra, hogy foglalkozzál a történelmi személyiségekkel? Egyáltalán mi a véleményed a történelmi személyiségek jelentőségének kérdéséről? Ismeretes, hogy a letűnt rendszerben a személyiségek háttérbe szorulnak, és a tömegek szerepét hangsúlyozták.*

Cs. E.: Abból indulnék ki, hogy mikor ilyen nagy személyiségeknek a kutatására és bemutatására került sor, ezek központba helyezése ellensúlyt jelentett azzal az irányzattal szemben, amely háttérbe szorította a személyiségek történelmi szerepét. Természetesen nem lehet a kettőt elválasztani. Bizonyos pillanatokban fellépésükkel a tömegek döntő szerepet játszanak, pl. forradalmak, háborúk idején. A mi esetünkben például a 48-as forradalom és szabadságharc idején, vagy 1956-ban. Kétségtelen viszont, hogy ezekben az esetekben is egy olyan spontán kitörésről és szerepvállalásról van szó, amelyeknek az előkészítésében viszont a személyiségeknek, elsősorban az értelmiségieknek, politikusoknak volt óriási szerepük.

A kérdést magamra vonatkoztatva említettem már, hogy a 60-as években, miután a Wesselényi-téma feldolgozása lehetetlenné vált, olyan javaslatot tettem, hogy a Wesselényi uradalom modernizálásának témakörére kapjak támogatást. Mikor erre is elutasító választ kaptam, akkor fogalmazódott meg bennem az a gondolat, hogy egy olyan személyiséget kell választanom kutatásaim tárgyául, akit az egyetemes tudományosság egyértelműen elfogad. Amint említettem, így jutottam el a Kőrösi Csoma Sándor kérdés vizsgálatához.

Ugyanakkor a feladataink rendjén állandóan felmerültek olyan témák, amelyek megírásában történészként szerepet kellett vállalnunk. Így jutottam el másik nagy témámhoz, Bethlen Gábor személyiségéhez. Már 1980-ban, a nagy fejedelem születésének 400 éves évfordulója alkalmából felmerült egy Bethlen Gábor emlékkönyv összeállítása, amiben többen is szerepet vállaltunk. Az én feladatom Bethlen Gábor életrajzának a megírása volt. Azért éppen ez, mert ebben a műfajban eléggé járatos voltam, hiszen azelőtt a Kőrösi, Fridvaldszky, Teleki Sándor, Vass Pál kiadványokba már készítettem életrajzot. Meg is írtam 1980-ra Bethlen Gábor mintegy 60 oldalas életrajzát a kötet számára. A „felettes hatóságok" előtt azonban a kérdés nem volt „időszerű", és nem engedélyezték az emlékkönyv kiadását. Magam maradtam hát a Bethlen-biográfiával, de annyira megszerettem a témát, hogy elhatároztam: hogyha pillanatnyilag nem is alkalmas az idő a Bethlen-életrajz megjelentetésére, én ezt kibővítem, kiegészítem, és valamikor talán megjelenhetik. Így készült el az idők folyamán Bethlen Gábor életútja, ami aztán 1992-ben látott napvilágot. Ez irányú munkámra természetesen hatott az a tényező is, hogy már diákkoromban éppen az erdélyi fejedelemséggel kezdtem el foglalkozni. Erről a korszakról szólt az államvizsga-dolgozatom, ide kapcsolódik az is, hogy kedves professzorom, Bíró Vencel felkérésére diákkoromban magam is másoltam Apor István erdélyi kincstartó levelezését.

A politikai és művelődési nagyságok közül két könyv készült Kőrösi Csoma Sándorról, külön kötet Bethlen Gáborról és Fridvadszky Jánosról, kéziratban pedig egy könyvnyi anyag áll rendelkezésre a felvilágosító Körmöczyről. Körmöczy János Göttingában tanult, enciklopédikus tudása folytán, értelmiségiként tűnt ki, aki idehaza mint unitárius püspök és kollégiumi igazgató tevékenykedett. Kéziratai, fordításai és levelezése tanulságos képet festenek Erdély 1790–1830 közötti változó társadalmáról, művelődéséről, egyházi életéről. Máskülönben a róla készült életrajz más személyiségekével együtt egy tanulmánykötetben is megjelent. (*Együtt Európában.* F. K. Debrecen, 2000).

S. J.: *A megjelenést 1989 előtt az tette lehetetlenné, hogy nem egyezett a véleményed a román történetíráséval.*

Cs. E.: A román pártállam ideológiája teremtette feltételek között nyilván nem lehetett engedélyezni az előbb említett könyvet, és kéziratban maradt. De nemcsak ennek a munkának, hanem egy másik könyvnek is pontosan egy tucat esztendőt kellett várnia a megjelentetésre. Hasonló sorsa volt ugyanis Wass Pál könyvemnek is. Wass Pál: *Fegyver alatt* című naplója maga is nagyon sok viszontagságon ment keresztül megjelentetéséig. Első formájával 1956-ra készültem el. Akkor az volt a vélemény, hogy nem lehet megjelentetni, mert írója, k. K. főhadnagy életútjában benne foglaltatott a forradalom és szabadságharc időszaka is, amikor ő Bem hadseregének volt a századosa. Tehát benne volt Bem erdélyi hadjá-

rata, a mócvidéki román felkelés, egyáltalában ezek a „kényes” erdélyi kérdések, ezért 1957-ben a napló kiadását visszautasították. Végül 1968-ban az a döntés született, hogy a napló jelenjen meg, de csak 1847-ig bezárólag tárgyalhatja az eseményeket. Nagy kínszenvedés után csonkán meg is jelent 1968-ban. Wass Pál érdekes életutat tett meg az osztrák hadseregnek a tisztjeként, még a napóleoni háborúk korától kezdve. Katonaiskolát végzett Nagyszebenben, először kadétként szolgált, azután kinevezték hadnagynak, majd főhadnagynak. Végül adósságcsinálásért elbocsátották az osztrák hadseregből. Azért keveredett adósságba, mert egy olasz lányt akart elvenni feleségül, és az akkori kaució rendszere miatt le kellett tennie egy bizonyos összeget. A következő két évtized alatt rengeteget nyomorgott. Élt Olaszországban, Bécsben, de ’48-ban átjött Pestre, és századosi rangban végigharcolta a szabadságharcot. 1968-ban éppen a legérdekesebb, az 1847–1859 közötti rész nem jelenhetett meg. Ez a rész, vagyis a napló második kötete a magyarországi Zrínyi Kiadó gondozásában 1998-ban jelent meg, pontosan 30 évvel az első kötet után. Címe Wass Pál: *Fegyver alatt – egy szabadságharcos százados az erdélyi hadjáratban.*

S. J.: *Eddig már néhány történelmi személyiségről szó esett, de amint említettem, ez a lista terjedelmes, és ide még beletartoznak olyan személyiségek is, akikről az idők folyamán ugyancsak írtál, mint Körmöczi János, Aranka György, Kacsó Pongrác, Kelemen Lajos, Pápai Páriz Ferenc, Apáczai Csere János, Teleki Sándor, Kőváry László és mások. Úgy néz ki a történelmi személyiségek eme listája, mint egy egységes csokor. Nem gondolod, hogy jó lenne ezt valahol egyszer egy kötetbe foglalni?*

Cs. E.: Itt különbséget kell tennünk először történelmi személyiségek, másfelől a művelődéstörténet számára jelentős emberek között. Vannak történelmi személyiségek, akikkel foglalkoztam, és akikről könyvet vagy pedig tanulmányt írtam, köztük Wesselényi Miklós, Bethlen Gábor, Széchenyi István, Kossuth Lajos, Bem József. A többiek, mint például Gyulay Lajos, Gyarmath Sámuel, Apáczai Csere János, Kacsó Pongrác, Kőváry László, Kelemen Lajos, Bíró Vencel személye írásaim sorában, inkább alkalmi foglalatosság volt, velük cikkben vagy forrásközlésben foglalkoztam. Ez pedig annak tulajdonítható, hogy irántunk, történészek iránt mindig van egy bizonyos fajta társadalmi elvárás, hogy ne kizárólag tudományos munkákat alkossunk, hanem olyan emberekkel is foglalkozzunk, akiket nem ismer a közönség, tehát akik nemzeti önismeretünk szempontjából fontosak. Ilyenképpen munkálkodásunk során szükségszerűen nem kizárólag egy személyiséggel kellett foglalkoznunk, hanem többekről előadást tartanunk, cikket vagy tanulmányt írnunk, adott esetben a tudománynépszerűsítés szintjén. A történetkutató ismeretlen vagy elfeledett embereket hoz a felszínre levéltárak és kézirattárak mélyéről, tudományosan feldolgozza azokat és közli eredményeit. Ugyanakkor feladata megismertetni múltunk alakjait a szakembereken kívül a szélesebb közönséggel is. Hasonló eset történt a fentebb emlegetett történelmi személyiségekkel, valamint a könyvekben megjelenített, utána pedig népszerűsített Wass Pál, Bem százados, Gr. Teleki Sándor ezredes (Petőfi és Liszt barátja) és Fridvaldszky János természettudós esetében. Kéziratban kötet van készen a jelentős felvilágosító, Körmőczi János unitárius püspökről, akinek személyiségét igyekeztünk belevinni a tudományos és szélesebb közvéleménybe, egészen más a helyzet Kőrösi Csoma Sándorral, aki ismert nagyság, s vonzó személyisége a felszínen tartás szinte állandó igényét támasztja a kutatóval szemben.

S. J.: *Az általános tájékoztatás céljából mondanál egy pár szót a „fehér sorozatról”, ahol több életrajzi írásod jelent meg?*

Cs. E.: A sorozat memoárok, naplók, régi tudományos alkotások, történeti irodalmi emlékek kiadását célozta meg, melyek olvasóközönségünk önazonosságtudatát, múltismeretét voltak hivatva gyarapítani, de a történészek részére forrásul is szolgáltak. A „fehér sorozatban” megjelent több mint húsz kötetben historikusok mellett művelődés-, irodalom- és tudománytörténészek egyformán felsorakozhattak mint kutatók, szövegválogatók, sajtó alá rendezők, szerkesztők, bevezetők és jegyzetek írói. Egyes idevágó darabokról már szóltunk. Nagy Géza kiváló tudósunkról, Pápai Páriz Ferenc munkáiból közölt testes kötetnyit, Szigeti József Apáczai *Enciklopédiá*ját, Juhász István Fogarasi Sámuel önéletírását, Hajós József Köteles Sámuel munkáit, Szabó Attila Melius Péter *Herbárium*át adta ki. Jakó Zsigmond és Kocziány László két-két kötettel is jelentkezett. Az első Rettegi György emlékezéseit és Misztófalusi Kiss Miklós írásait adta közre, míg az utóbbi Boros Tamás naplóját és Kovásznai Sándor műveit. A sorozatot a Kriterion új vezetősége is folytatta. Először egy előbb nem engedélyezett kötet, a kolozsvári emlékírók írásai jelentek meg Pataki Józseftől, melyhez Bálint-Pataki József írt bevezetőt. Ezt követte a Pap Ferenc gyűjtőmunkája eredményeként összeállított, kolozsvári harmincad-jegyzékeket tartalmazó kötet. Végül, hála Szabó Györgynek, megjelenhetett kiváló tudósunk, Benkő József államismereti műve, a Transsylvania két kötete. Magam két munkával, Wass Pál naplójával és Teleki Sándor emlékezései és levelezése közlésével járultam hozzá a „fehér sorozathoz”.

Külön beszélnék Gyulay Lajosról, kiiktatott személyiségeink egyikéről. Ő az egész magyar irodalomnak a legnagyobb mé-

retű naplóját írta meg 140 kötetben. A naplót 40 évvel ezelőtt átnéztem, és öt füzetnyi kivonatot készítettem róla. A napló valóságos kincsesbánya, a hatalmas írásanyaggal azonban nem tudott mit kezdeni a kiadói front. A kiadásban fordulatot jelentett az, amikor Miskolczi Ambrus pesti kollégámmal úgy döntöttünk, hogy úgy történhet az áttörés, ha Gyulay Lajos naplójának a '48-as kötetei forrásanyagát közöljük tudományos kiadvány formájában. A munka két kötetben jelent meg Budapesten, 2003-ban, alapos bevezetővel. Valójában az a kérdés áll a központban, ahogy Gyulay átélte '48-at. A napló azért fontos, mert szerzője világosan látta, hogy meg kell kísérelni azt, hogy a forradalmi vívmányokat megvédendő, a fegyveres szabadságharcot is vállalni kell. Mint képviselő, először Debrecenbe, azután, amikor a szabadságharc ügye már bukásra fordult, délre menekült. Ő a magyar liberális gondolkodás nagy alakja, és megítélésem szerint azon értelmiségiek közé tartozik, akik abban a korszakban a legtöbbet olvastak, legszélesebb körű műveltséget szereztek. Nincs a korszaknak olyan jelentős szépírója vagy tudományos képviselője akár a természettudományok, akár a történettudomány területén, aki annyit olvasott volna, mint Gyulay. Földbirtokos lévén, foglalkozása az volt, hogy a birtokát kezelte és modernizálta, ugyanakkor pedig szenvedélyesen olvasott, és szenvedélyesen, szinte grafomán módon írt. Így született meg ez a monumentális napló, aminek egyik legfőbb részét, egy fontos történelmi szakaszt megelevenítő részletét megjelentettük. '48 jobb megértése megkívánja a megelőző szakasz ismeretét, azért a napló reformkori részéből válogatás készül. Írója rengeteg gondolatot jegyez fel az olvasmányai rendjén. Kontemplatív típus volt, aki tovább gondolkodott az olvasmányain és azon, hogy miként lehetne ezeknek a modern gondolatoknak alapján megreformálni, modernizálni Magyarországot. Itt olyan eszmék, gondolatok jelentkeznek, amelyek szerves részei a reformkornak, éppen ezért, még ezen a válogatáson keresztül is, a közönség és a szakemberek beletekinthetnek ennek a nagy formátumú gondolkodónak az eszmerendszerébe és érzésvilágába.

S. J.: *Tehát Gyulay Lajos értékeinek a hagyatékával a mai történettudomány és irodalomtörténet még nincs teljesen tisztában.*

Cs. E.: Még csak a kezdeteknél tartunk. A Gyulay-hagyaték bekapcsolása, beépítése a magyar történettudományba, illetve irodalomtörténetbe a '48-as forrásanyag közlésével részben megtörtént, de a reformkori gondolkodás, ennek a nagy formátumú értelmiséginek a gondolatvilágába való betekintés a jelzett kötet megjelentetésével folytatódik. Az 1948–49 utáni közel 100 naplókötet hasznosítása már külön kérdés.

S. J.: *Foglalkoztál ugyan Erdélyen kívüli személyiségekkel is, azonban a kutatott személyiségek zöme erdélyi volt, és munkásságodban a magyar történelem viszonylatában Erdély kérdésköre volt a súlypontos. Mennyiben fogadod el a transzilva-nizmus gondolatát?*

Cs. E.: Nagyon érdekes, hogy ezt a gondolatot részben a magyar történeti tudat kárára is felhasználták, így például Cserei Mihályt, aki tipikusan transzilván gondolkodó volt. A velünk nem éppen rokonszenvező történetírás úgy tüntette fel, hogy íme, nem volt soha egységes az a gondolat, hogy egy nemzet vagyunk, egy közösséghez tartozunk. Valójában a labanc Cserei Mihály inkább azokat a jelenségeket emelte ki, amelyek szerinte kedvezőtlenül hatottak Erdélyre, így például a Rákóczi szabadságharcot. Igazából egységes szabadságharc bontakozott ki, ami átfogta egész Magyarországot és Erdélyt. Ő csak a negatívumokat ragadta ki, azokat a károkat, amelyeket a szabadságharc alatt Erdély elszenvedett a magyarországi politika miatt, az erdélyi külön utat hangoztatta, s ebben az értelemben transzilván gondolkodású ember volt. Bethlen Gábor egységes Magyarországban gondolkodott, de az adott helyzetben az önálló erdélyi politikát követte.

Gyulay Lajos kiemeli a naplójában, hogy a történelmi körülmények olyanok voltak, hogy Erdélyben kialakult egy önálló eszmerendszer, ez volt a transzilvanizmus; de az is világosan kiderül a Gyulay-naplóból, hogy ez nem jelenti az egységes magyar nemzetideáltól, gondolkodástól, politikai elképzeléstől való elszakadást, hanem annak sajátos kiegészítő részét képezi. Jól tudja, hogy a mohácsi vész után az erdélyi fejedelemség által egy önálló államiság létezett Erdélyben, ami a magatartásformára, a gondolkodásra s magára a nyelvre is bizonyos mértékig kihatott. Ugyanakkor nem szabad elfelejteni, hogy a magyar királyság központi intézményei itt fejlődtek tovább, azoknak mintegy jogutóda volt az erdélyi állam.

De éppen annak ellenére, hogy életében két országban fejlődött a magyarság, ő Wesselényi Miklóssal együtt az első adódó esetben azonnal az unió gondolatát ragadta meg. Mi, a transzilvanizmus mai hangoztatói nem a határok megváltoztatása rendszerében gondolkodunk, hanem abban, hogy egységes magyar nemzetről beszélünk, amelybe történelmileg, származásilag, művelődésben, etnikailag, nyelvünk, hagyományaink révén erdélyi magyarként beletartozunk. Így valósul meg tulajdonképpen az a magyar nemzet, amelynek a Magyarország határain belül és kívül lévő nemzetrészek egyaránt beletartoznak. Ugyanakkor történelmi-földrajzi adottságaink és művelődésünk jegyei révén kialakult sajátos helyzetünk, amely az egységes magyar nemzeten belül megkülönböztet bennünket. Ilyenformán jelentkezik az általam tanulmányozott személyiségeknél a transzilvanizmus gondolata, amely feltétlenül egy haladó irányzat volt akkor, amikor meg-

fogalmazást nyert. Amikor Kós Károly ezt a gondolatot megragadta, a Romániához kapcsolt Erdély részére épített ki egy külön gondolatrendszert, ami nagy megtartó erő volt az erdélyi magyarság számára, hiszen a helytállás, az itthonmaradás eszméjét hirdette, ugyanakkor a magyar kultúra egységét a transzilvanizmussal együtt.

S. J.: *Beszélhetünk olyan erdélyi sajátosságokról, mint önálló kultúra, önálló tudomány, önálló történelem?*

Cs. E.: Ez külön tanulmány témája lehet, de kétségtelen: a történelmi fejlődés úgy hozta, hogy Erdély külön útra kényszerült a török hódítás következtében, ilyenformán tehát feltétlenül kialakult egy külön erdélyi történelmi út. De azt soha nem szabad elfelejteni, hogy a legnagyobb gondolkodók és politikusok mindig egységes magyarságban gondolkoztak. Gondolok itt elsősorban Bethlen Gáborra vagy Wesselényi Miklósra. Az erdélyi út történelmi kényszer szüleménye volt, de nyilvánvalóan az soha nem volt vitás, hogy egy egységes magyar nemzetről van szó, amelynek egyes részei a történelem kényszere folytán külön országban kellett éljenek, és élnek mai napig, de tulajdonképpen mindig hívei, részei, elkötelezettjei voltak az egységes magyar nemzetnek és az egységes magyar kultúrának. Hiába voltak olyan irányzatok a Ceauşescu-időszak alatt, és arról kellett írni egyeseknek, hogy az erdélyi magyar kultúra és irodalom a román kultúrának és irodalomnak a része, ezen az első politikai szélfúvás azonnal változtatott. Ez az áramlat tarthatatlan volt, hiszen hogyan lehetne Kemény Zsigmondot elválasztani az egységes magyar irodalomtól, vagy miként lehet Kós Károlyt elválasztani a magyar kultúrától? Ha a történelem kényszere külön provinciába, országba vetette őket, nyilvánvalóan munkásságukkal beépülnek az egységes magyar kultúrába. Ilyenformán tehát a magyar önismeretnek egyaránt része a magyar nyelv, a magyar irodalom, a magyar történelem, a magyar múlt, tehát lényegében egy magyar nemzetről és egy magyar kultúráról beszélhetünk, függetlenül attól, hogy időszakonként voltak olyan áramlatok, amelyek ennek ellenkezőjét vallották, de ezek tulajdonképpen mind a kényszerítés, erőszak hatása alatt születtek. Az más kérdés, hogy az itteni magyar irodalomnak bizonyos mértékig tükröznie kell azt az együttélést, amit a magyarság a románokkal és a szászokkal eltöltött. Ez az erdélyi irodalom sajátossága, mert kevésbé feladata egy dunántúli értelmiséginek, mondjuk egy Illyés Gyulának, hogy a románokkal való kapcsolatokról írjon és az együttélésről. Hasonló kérdés megelevenítése nyilvánvalóan elsősorban egy erdélyi írónak a feladata, és meg is tette ezt az erdélyi irodalom nem egy nagysága. Természetesen ez nem zárja ki azt, hogy Bíbó István eszmerendszerében „a kelet-európai kisállamok nyomorúsága” alapján az itteni mindahány felelős értelmiséginek ismernie és tisztelnie kell egymás gondjait.

S. J.: *Mielőtt befejeznénk ezt a beszélgetést, megjegyezném: úgy látjuk, hogy nagy teljesítményre voltál képes a tudományos kutatás területén. Jelen pillanatban talán a csúcsnál tartasz. Vagy a csúcs előtt állasz, amikor arról beszélsz, hogy mennyi tennivalód van még? Hány a kiadatlan kéziratod? Reméljük, hogy erőd és egészséged megengedi, hogy ezek is közértékké váljanak. Annál inkább, mert ismerem hobbidat, hogy az elmaradhatatlan hétvégi kirándulás, a kötelező kikapcsolódás mennyire segíti a szellemi munkádat. Mi a teendő a következő időszakban?*

Cs. E.: A szellemi tevékenység megkívánja a természetjárást, ami valóban a kedvenc hétvégi szórakozásom, és ami teljes kikapcsolódást és szellemi felfrissülést jelent. Ebben olyan mestereim voltak, mint Kelemen Lajos, aki maga is az EKE-hez tartozott, vagy Szabó Attila, aki az EKE keretében az *Erdély* című lapot szerkesztette, amely a mostani *Gyopár*nak az elődje. Majdnem minden hétvégén valóban kikapcsolódom, és egy 15–20 kilométernyi távot megteszek, mindig gondot fordítva arra, hogy szintet is másszak, ezzel ugyanis a szívét karbantartja az ember, így fokozódik az oxigénellátás, amit a természet körében az erdőben sokkal nagyobb bőségben nyerhetünk. Ez tehát felfrissülést jelent, még akkor is, ha közvetlen utána bizonyos fizikai fáradtság is mutatkozik. Hozzáteszem még azt is, hogy az utóbbi két évben ismét didaktikai munkát végzek, tanítok a nagyváradi Partiumi Keresztény Egyetemen. A magyar civilizáció történetéről tartott előadás számomra nagy elégtételt jelent, hisz most tárgyilagosan, szabadon tudok beszélni olyan kérdésekről, amelyekben a kezem nagyon erősen meg volt kötve a pártállam korszakában. Ugyanakkor természetesen vannak tudományos terveim.

A Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem 2002-es évi szakgyűlésén szóba került, hogy a történettudományban számba kell vennünk a prioritásokat, azokat a feladatokat, amelyek az erdélyi magyar történetírásra várnak, amelyek sajátosan a mi feladataink. Ebbe kapcsolódik bele az a terv, hogy legalább elindulhasson ifj. Wesselényi Miklós, „a nagy Wesselényi Miklós” levelezésének kiadásához. Reformkorunk vezéralakja írásos hagyatékának közrebocsátása történettudományunk régi gondja és tartozása. A második világháború után az Erdélyi Múzeum Egyesület, ifj. Wesselényi Miklós levelezése kiadását elősegítendő, Venczel Józsefet, a közgazdasági katedrájáról félreállított egyetemi tanárt bízta meg. Venczel József a munkát el is végezte, és alapos listát készített Wesselényi levelezéséről. Az ismertetést Jakó Zsigmond az *Erdélyi Múzeum*ban (2004. 3–4. füzet. 1–45. 1.) közölte is. Kár, hogy a közlésben sem a Venczel József-ismertetés kéziratának sorsa, sem megtalálásának ideje-módja, sem a forrás

lelőhelye nem szerepel. Ami azért is fontos volna, mert évekkel ezelőtt e sorok írója Egyed Ákossal karöltve javaslatot tett ifj. Wesselényi Miklós levelezésének sajtó alá rendezésére és kiadására. Debrecenben pedig Wesselényi naplójának megjelentetése van folyamatban. Hangsúlyoznunk kell, hogy ifj. Wesselényi Miklós levelezésének kiadása nemcsak elsőrendű fontosságú, hanem egyben hatalmas tudományos feladat, mert a mintegy 30 dobozban őrzött és 42 kötetnyi másolati könyvbe foglalt missilis anyag 10 237 darabot számlál. Óriási feladat ez. El kell döntenünk, hogy ennek regesztrált kiadására vagy pedig teljes kiadására vállalkozunk. Külön feladatomnak tartom a zsibói Wesselényi-uradalom modernizációjának bemutatását, amit régebben kezdtem el, időközben azonban abbahagytam.

Körülbelül 20–25 éve külön téma volt a munkásságomban a francia forradalom és a napóleoni korszak erdélyi összefüggéseinek vizsgálata, amiről már mintegy tíz tanulmányt megjelentettem, részben Magyarországon a *Hadtörténelmi Levéltári Közlemények*ben, gyűjteményes kötetekben. Erről ugyancsak egy összefoglalást szeretnék készíteni *Erdély a francia forradalom és a napóleoni korszak idején* címmel. A téma azért fontos, mert az erdélyi magyar felvilágosodásnak az alapkérdései merülnek itt fel: vitatéma, hogy felvilágosodásunk fejlődésében, az egész magyar politikai és filozófiai gondolkodásban létezik egy törés. Pontosabban van egy felfutás egészen 1789-ig, a francia forradalom kitöréséig, és egy csúcs, ami a Martinovics-összeesküvésig tartott, utána pedig, mintha egyszerűen elvágták volna a fonalat, ez a vonal megszakad. A felvilágosult gondolkodók munkásságának viszonylag nagyon kevés a nyoma, a hozadéka, és akkor – mint Pallasz Athéné Zeusz agyából – kirobban a magyar reformkor. Írásos gyűjteményeink, levéltáraink és kézirattáraink anyaga a folytonosságot igazolja. Olyan erdélyi tudósok-gondolkodók, mint Körmöczi János, Gyarmathi Sándor, Kiss Mihály és különböző filozófusok munkásságában fellelhető egy folytonosság a felvilágosodás erdélyi történetében, csakhogy ez a folytonosság nem tudott írásban, nyomtatásban megnyilvánulni, hamu alatti parázsként létezett. 1795 után, az úgynevezett ferenci reakció korában, amikor Ferenc császár és király állott a Habsburg monarchia élén (és így Magyarország élén is), a felvilágosodás szellemi termékei egyszerűen nem tudták a nyomdafestéket meglátni, azért a mai napig kéziratokban vannak eltemetve. Ezeket valamiképpen felszínre kell hozni. A munkához való hozzájárulás lenne a fentebb jelzett kérdéskör. Forrásként kb. 5000-nyi fénymásolatos oldal áll rendelkezésemre, amit az erdélyi ill. a budapesti levéltárakból gyűjtöttem össze. A téma megírásra vár.

Szülővárosommal szemben is vannak felvállalt teendőim, hisz azt várják tőlem, hogy röviden megírjam Torda történetét. Egyszóval nagyon sok feladat van, nagyon sok a tennivaló. Azt szeretném, hogy legalább a gyűjtött anyag ne menjen kárba. Új anyagok gyűjtése nem aktuális az én esetemben, de legalább az eddig összegyűjtött anyag ne vesszen el. Csak megemlítem, hogy olyan anyagok is vannak a birtokomban, mint például a Bíró Vencel professzor által rám hagyományozott, legalább 1000 oldalas lemásolt anyag, amely Apor István erdélyi kincstárnok levelezését tartalmazza. A levelezés másolásában annak idején diákként magam is részt vettem. A kéziratot valószínűleg valakire én is tovább hagyományozom, mert ezt a munkát már nem tudom elkészíteni. Elsősorban azért, mert a leveleket tartalmazó eredeti kézirat nem található meg, valahol lappang az Erdélyi Múzeum államosított levéltárában. Tehát nagyon sok volna a feladat, nem tudom, hogy mindezekből mit tudnék elvégezni. A munkatársak köre is korlátozott, Bethlen Gábor szavaival élve: „az ember szűk". A magam számára kötelezőnek tartom egy fontossági sorrend megállapítását, összhangban az összegyűjtött anyaggal és a kutatás fázisával.

S. J.: *Hosszú munkásságod során mint történészre olyan feladatok is hárultak, hogy eleget tegyél a közönség elvárásának, és segítsd az erdélyi magyar közösséget saját múltjának megismerésében.*

Cs. E.: Eljutottunk hát a „történész mesterségének" kérdéséhez. Pontosabban annak tisztázásához, hogy mi is egy erdélyi magyar historikus hivatása. A kérdés annál indokoltabb, mert a mi esetünkben, mint elszakadt nemzetrész szakembereire, sajátos feladatok hárulnak.

Nem kívánok a történettudomány célkitűzéseiről szólni, az erdélyi történészek előtt álló feladatokról, közösségünk önismeretének elmélyítésében vállalt kötelességeiről pedig az előbbiekben, de másutt is szó esett. A magam esetében mindössze arra szorítkozom, hogy mesterségemet, a történettudomány művelését hivatásnak tekintettem, és ennek jegyében cselekedtem. Mégpedig írásban és szóban.

Kezdjük a szóbeliséggel. Ismeretes, hogy pályám az egyetemi katedrához kapcsolt, ahol több mint fél évszázada dolgozom. Göröngyös út volt ez, mert nehéz feltételek között kellett járnunk. Az egyetemi oktatás rendszere rengeteget változott, az előadás nyelve Kolozsváron az erőszakos egyesítés utáni egyetemen magyarról teljesen románná vált, magyar diákjaink elapadtak. A legnagyobb gond azonban az volt, hogy a pártállam saját ideológiáját akarta rákényszeríteni a történettudomány művelőire. Jómagam tanársegédként, 25 évesen egyetemi előadásokat kellett hogy vállaljak, azután pedig a legkülönbözőbb történelmi szaktárgyak oktatása és szeminarizálása várt rám, hosszú ideig a diáktudományos

kört is vezettem. Az általam oktatott tárgyak közül az egyetemes és román újkort, történeti segédtudományokat oktattam tartósabban. Volt azonban egy tárgy, amely a legközelebb állott hozzám, és ez a magyar nép története volt. Azt a magyar nyelv és irodalom szakon 15 évig adtam elő, addig, amíg 1965-ben megszüntették, mert előadási nyelvét románra akarták változtatni. Magam ezt nem vállaltam. Amint a tanszékvezetőnek kifejtettem: magyar szakon, magyar diákoknak magyar tanár nem taníthat magyar történelmet román nyelven. A történelem szakon a „Népi demokráciák története" keretében adtam elő ezt a tárgyat, kiemelten a magyar történelemre összepontosítva. Azt is megszüntették. Azért örültem, hogy 2002 óta a magyar civilizáció történetét Nagyváradon, a Partiumi Keresztény Egyetemen oktathatom. Nagy elégtétel számomra, hogy bárhova utazom az országban, diákjaim mindenütt boldogan köszöntenek, ami igazán a munka öröme számomra.

Itt nincs tér annak bemutatására, hogy az egyetemen kívül, különböző szinteken, itthon vagy külföldön, az Akadémiától kezdve középiskolákig, városokban és falvakon, népfőiskolán és szabadegyetemen, világi és egyházi keretben, ünnepségeken és megemlékezéseken és nem utolsósorban a rádióban hány és milyen előadást tartottam. Külön kiemelném a magyar nép történetéről a Bukaresti Tévé magyar szerkesztősége megbízásából általam szerkesztett előadássorozatot, amely 23 adásig jutott el.

S. J.: *Szeretném, ha az írásban megjelent, de eddig nem említett munkákról is szólnál valamit.*

Cs. E.: A nyomtatásban megjelent írásokról sok mindent elmondtam. Pótlólag mindössze két témakört említenék még. Ismeretes, hogy a történettudomány a XX. században sokat fejlődött, modernizálódott, és ennek megfelelően új ágazatai jelentek meg, egyikük-másikuk a számszerűség módszerének alkalmazásával. Köztük van a történeti statisztika és történeti demográfia, melynek művelését Imreh István társaságában kezdtük el levéltári forrásokra támaszkodva. Először Erdély népességének társadalmi rétegződését vizsgáltuk 1767 és 1821 között. Munkánk a *Societate și populație* c. kötetben először román nyelven jelent meg, majd *Erdély változó társadalma* címen magyarul is, külön kötetben (1980).

Később az erdélyi társadalmi rétegződés vizsgálatát időben kiterjesztettük 1848-ig, tanulmányunkat Budapesten 1990-ben jelentetve meg. Ugyanabban a kötetben a kérdés vizsgálatát Egyed Ákos 1870-ig vitte tovább. Magam pedig szintén Imreh Istvánnal, a már megváltozott viszonyok között, társadalmi vizsgálatainkhoz hozzákapcsoltuk a reformkori etnikai és vallási helyzet bemutatását is (Erdélyi Múzeum, 1997). Munkáinkkal a világszerte polgárjogot nyert új tudományág meghonosítását kíséreltük meg. Az eredményekről csak annyit: bizonyítottá vált, hogy az erdélyi agrártársadalom egyharmada szabad parasztokból állott, és abban magas számarányban román etnikumúak is szerepeltek. Ezzel megdőlt az az egyoldalú beállítás, hogy az erdélyi társadalmat jószerivel csak a „román paraszt, magyar földesúr" ellentéte jellemezte.

Kolozsvári történészekként egyéb kezdeményezésekbe is belefogtunk, mikor az ún. történeti kronológiát, a történelmi események, jelenségek és megvalósítások időrendi sorrendbe állítását és megszerkesztését végeztük el. Létrejöttében az is közrejátszott, hogy egyik barátunk arra panaszkodott: immár egyetemista fia nem tud a történelemi eseményekben eligazodni, de magában a magyar múltban is alig. Akkor a tanszék magyar és román munkatársai közreműködésével, Bodor András kollégámmal együtt összeállítottuk és megszerkesztettük az egyetemes *Történeti kronológia* két kötetét (1976). Magyarországnak rövidre korlátozott részeiben közönségünk jóformán először olvashatott hivatalosan engedélyezett kiadványban a magyar múltról, a könyv végén, az egyes országok szerint összeállított névsorokban az olvasó megtalálhatta a magyar királyokat és államfőket, erdélyi fejedelmeket. A munkát javítani-fejleszteni lehetne, ezért új kiadása volna kívánatos.

*Történeti kronológiánk*ban minden korszak bemutatása után külön fejezetben foglalkoztunk a technika és természettudományok fejlődésével. Ebből támadt az a gondolatunk, hogy ezeknek a tudományágaknak a fejlődését, a fejlődés időrendjét külön kötetben kellene összefoglalni. Így aztán Jenei Dezső főmérnökkel együtt a munkába bevontunk húsz mérnököt, akik tudományágak szerint gyűjtöttek cédulákra rögzített adatokat, az anyagot megszerkesztettük, elrendeztük és könyvvé formáltuk, s azt névmutatóval, a Nobel-díjasokat magában foglaló listával láttuk el. Megszületett tehát a közel ezer oldalas *Technikatörténeti kronológia,* amely mintegy évtizedes késéssel, 1997-ben jelent meg a kolozsvári Stúdium kiadásában, s egy év múlva újranyomtatták. Most készül harmadik kiadása, amelyben a technika fejlődését 2000-rel bezárólag mutatjuk be.

S. J.: *Széleskörű munkásságodban nagyon szerencsésnek találom azt is, hogy volt időd a Közgazdász Társasággal egy igen hatékony kapcsolatot kialakítani, s Egyed Ákossal együttműködve már három könyv született ebből. Az első* Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjáról *szól, a második címe* Széchenyi és Erdély, *de gazdasági súlypontú. A harmadik a most megjelenő* Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából *című munka második kötete. Ezek közlésében alapvető szereped volt nemcsak mint író-kutató-*